

7. Ревіталізація Підзамча [Електронний ресурс] // Інститут міста. 2011. Режим доступу до ресурсу: <https://city.institute.org/revitalizatsiia/pidzamche-i-etap-2011/>

8. У Львові відкрили мурал Атіква – Надія [Електронний ресурс] // City – adm.lviv.ua. 2023. Режим доступу до ресурсу: <https://city-adm.lviv.ua/photos/296265-u-lvovi-vidkryly-mural-atikva-nadiia>

9. Що робитимуть з мацевими, які знайшли на вулиці Ганни Барвінок [Електронний ресурс] // Твоє місто. Режим доступу до ресурсу: https://tvoemisto.tv/news/yevreyski_nadgrobky_z_vulytsi_barvinok_vporyadku_yut_u_stinu_pamyati_94584.html

УДК 94 (477)

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-346-3-109>

Радченко Ю.

ORCID 0000-0002-2584-5865

кандидат історичних наук

Співзасновник

Центру дослідження міжетнічних відносин Східної Європи

(Center for Inter-Ethnic Relations Research in Eastern Europe)

м. Харків, Україна

“НІМЦІ ОТОТОЖНЮВАЛИ КАРАЇМІВ І ЄВРЕЇВ”: ГОЛОКОСТ І “КАРАЇМСЬКА ПОЛІТИКА” В МЕЛІТОПОЛЬСЬКОМУ РАЙОНІ (1941–1943 РР.)

Відповідно до Першого загального перепису населення Російської імперії у 1897 році в місті Мелітополі проживало майже 15 500 осіб. За складом населення на першому місці йшли росіяни (6 630), на другому євреї (6 214), і на третьому – українці (1 366) [18]. У переписі відсутні дані про чисельність караїмського населення, яке з'явилося в місті після Кримської війни. Є дані місцевого перепису 1865 року, які показують, що в місті проживало тоді 194 караїми. Перепис уже в радянський період 1939 року засвідчив, що в місті перебувало тоді 336 караїмів, а на час початку нацистської окупації в Мелітополі проживало близько 130 караїмів [16, с. 89]. Період німецької окупації 1941–1943 рр. змінив демографію міста до невпізнання. Хоча згодом більшість мешканців міста вже у складі незалежної України на момент повномасштабного нападу Російської Федерації 24 лютого 2022 року становили слов'яни (українці та росіяни), місто стало одним із символів

локальної мільтикультурності [16], особливо після переселення до міста кримських татар після окупації Криму у 2014 році [12].

Останнім часом серед науковців стає важливим розуміння того, що на події Голокосту та нацистської окупації важливо дивитися з перспективи мультикультуралізму [18]. Особливо це актуально в такому регіоні, як південь України. Відомо, що в деяких регіонах караїмів розстріляли разом із євреями-ашкеназами, як, приміром, трапилося в Краснодарі [5, р. 306]. В інших місцях, наприклад, у більшості місць у Криму, німці та їхні союзники не чіпали караїмське населення [5, р. 306]. Сучасні дослідження “караїмської політики” нацистів на території України демонструють картину того, що фінальне рішення про те, залишитися в живих місцеве караїмське населення чи ні, ухвалювали командири айзатцгруп “знизу” [19]. Показово, що навіть такий великий фахівець з історії Голокосту, як Андрій Ангрік, під час дослідження злочинів айзатцгрупи Д на території Мелітополя, Маріуполя, Краснодара, Новоросійська та інших місць не згадує про “караїмську специфіку” [1, s. 307–323]. Яким було ставлення німецької окупаційної влади до місцевих караїмів на тлі знищення євреїв у Мелітополі – одному з найбільших центрів проживання караїмського населення на материковій Україні на початок радянсько-німецької війни? Одним із важливих питань, що вивчається сучасними вченими, є відносини між караїмами та рабиністами під час Голокосту.

Сучасні дослідження показують, що спектр цих стосунків був доволі широкий. Приміром, караїми, яких на певному етапі визнали “тюркською групою”, могли служити в колабораціоністських структурах і формуваннях і навіть сприяти вбивствам євреїв. З іншого боку, караїми могли допомагати євреям вижити, видаючи їм фальшиві караїмські документи, приховуючи їх тощо. Якими були стосунки євреїв і караїмів до початку і в період війни? Якими вони були на тлі знищення єврейського народу? Які були настрої в колах караїмів у період окупації? Як це відображено в повоєнних наративах? Насамперед це цікаво на тлі поширення в середовищі мелітопольських караїмів тюркського караїмського націоналізму. Іншим недослідженим моментом лишається те, як радянські слідчі органи ставилися до розслідування специфіки “єврейської” та “караїмської” політики нацистів і колаборантів на території окупованого СРСР і, зокрема, в Мелітополі.

Дослідники в останні 10–15 років під час аналізу цих подій концентрують свою увагу насамперед на архівних судово-слідчих справах, які тривалий час були закриті в архівах колишнього КДБ [7]. Серед інших питань, які порушують сучасні історики, є те, якою була роль місцевого міського та сільського самоврядування в Голокості на “низовому”

рівні. Проте ці процеси на теренах Мелітополя та його округи залишаються недослідженими. Цих питань торкалися дуже поверхово, описово та без вивчення аспекту історії Голокосту місцеві краєзнавці.

Є дослідження тенденційного характеру про діяльність одного з бургомістрів Мелітополя Іларіона Курила-Кримчака, але водночас лишається питання про те, наскільки сильним був вплив ОУН(б) та ОУН(м) на ці органи влади. Особливо актуально це в контексті вивчення біографій членів цих партій, які служили в айнзатцгрупах, Абвері, поліції, органах самоуправління та пропаганди на території окупованої України. Крім того, маловідомо, як ідеологія цих партій впливала на Голокост і “караїмську політику” в регіоні. 12 серпня 2020 року в Мелітополі було відкрито Меморіал жертвам Голокосту, який отримав назву “Плач за ненародженими”. За задумом головного скульптора проекту Олександра Дяченка, він символізує ціле покоління ненароджених дітей, яким так і не вдалося з’явитися на світ через трагедію Голокосту. На відкритті меморіалу були присутні представники всіх національних громад Мелітополя (болгар, німців, греків, кримських татар), серед яких були і представники караїмів.

Долі євреїв і караїмів у Мелітополі в період нацистської окупації були часто тісно переплетені. Напередодні нацистської окупації обидві ці групи представляли досить сильно асимільований елемент радянського українського суспільства. Євреїв у Мелітополі німці та колаборанти вбивали впродовж усього періоду окупації, але “пік” цієї політики припав на перші дні після приходу вермахту в Мелітополь. Зондеркоманда (ЗК) 10А доволі швидко – протягом кількох днів переписала, сконцентрувала, вивезла і розстріляла місцевих євреїв у передмісті Мелітополя. Майно (насамперед, теплі речі) убитих євреїв було конфісковане місцевою адміністрацією і передане німецькій армії. Євреїв, які приховали свою національність і ховалися в районному центрі або довколишніх селах, німці та колаборанти переслідували весь період окупації. У їх виявленні та передачі до рук мелітопольського СД головну роль відіграла місцева адміністрація (бургомістри та старости сіл).

Десь через два місяці після початку окупації Мелітополя в місті та районі почалося переслідування людей (і, насамперед, дітей) від змішаних шлюбів євреїв і неєвреїв. Одним із центрів концентрації та знищення таких людей стала в’язниця СД у районному центрі. Найімовірніше, ініціатором таких репресій виступило місцеве СД. “Акції” зі знищення людей єврейсько-слов’янського походження розпочалися в Мелітополі раніше, ніж в інших прилеглих містах, майже на рік. Судячи з непрямих даних, це було пов’язано з бажанням місцевої

адміністрації, підпорядкованої Гімmlеру, якнайшвидше “зачистити” територію від залишків єврейського населення.

Караїмське населення міста зіткнулося із серйозною загрозою знищення у другій декаді жовтня 1941 року. Місцевим караїмським активістам за підтримки співробітників місцевого самоврядування, яких вони знали в довоєнний період, вдалося переконати співробітників ЗК 10А в тому, що місцеві караїми не мають з євреями нічого спільного, а є тюркським народом зі “своєю релігією”. Парадоксально, але ця ж зондеркоманда надалі розстрілювала караїмів разом із євреями в Бердянську та Краснодарі. Це було пов’язано з тим, що підлеглі Зеетцена підходили вибірково до кожної громади караїмів на території окупованого СРСР, “перевіряючи” кожну на єврейство індивідуально.

Караїмський наратив у Мелітополі, на тлі майже повної секуляризації суспільства, ще в довоєнний період потрапив під сильний вплив караїмського тюркського націоналізму, який посилювався в період окупації (зі зрозумілих причин – треба було максимально дистанціюватися від переслідуваних євреїв) і післявоєнний період. У цьому наративі простежується спроба максимально викинути всі іудейські елементи з побутової культури місцевих караїмів. Про Голокост мелітопольські караїми згадують у загальних рисах – частіше в контексті того, що німці також спробували розстріляти і їх, але їм вдалося переконати німців у тому, що караїми – це “інший народ”. У розповідях мелітопольських караїмів присутня емпатія на адресу переслідуваних євреїв. Зокрема, популярним сюжетом є те, як єврейка, яку ведуть на розстріл, підкидає в караїмську сім’ю дитину і таким чином рятує її. Дослідження підтверджує, що це не лише наратив, а й є підтвердження того, як мелітопольські караїми, як-от Аза Стамболі, разом зі слов’янами рятували місцевих та прибулих євреїв. Ця допомога виражалася в наданні притулку, їжі, підроблених документів, сприянні виїзду в більш безпечне місце. При цьому євреям видавали завжди “слов’янські” паспорти або “виправляли” імена та національність у вже наявних, але не було випадку видачі фальшивого караїмського документа, як бувало в інших місцях у Східній Європі.

Самих караїмів не полишав страх того, що їхній “несврейський” статус може бути будь-якої миті “переглянутий” військовою адміністрацією, колаборантами або ЗК 10А, яка могла повернутися в місто будь-якої миті. Тим більше, що були випадки арешту співробітників місцевої адміністрації-караїмів за економічні злочини.

Радянські слідчі доволі добре розслідували тематику Голокосту у воєнний і повоєнний періоди, і тому архівні судово-слідчі справи з архівів колишнього КДБ є корисним, а часто незамінним джерелом для вивчення процесів переслідування, пограбування та вбивства євреїв

на території окупованого СРСР. Тематика німецької караїмської політики в цих документах відображена слабо. Але ситуація з процесами над колишніми колаборантами з Мелітопольського району протилежна. Тематика Голокосту там практично не відображена, свідченням чого є справи Андрія Путова, Василя Переплетчикова. Там показано, що самоврядування Мелітополя принаймні брало участь у розграбуванні єврейського майна після перших масових розстрілів, але, приміром, якою була роль цих органів у першій і найкривавішій “акції” невідомо. Справа Іларіона Курила-Кримчака показує, яку роль у переслідуванні й водночас порятунку євреїв могли відігравати члени сільського самоврядування, а також спроби вплинути на місцеву адміністрацію бандерівців і мельниківців.

Література:

1. Andrej Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943*. Hamburger Edition, Hamburg, 2003.

2. Grzegorz Rossoliński-Liebe. *Stepan Bandera: The Life and After-life of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult*. Stuttgart, 2014.

3. John-Paul Himka. *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944*. Stuttgart, 2021.

4. Kiril Feferman. *The Holocaust in the Crimea and the North Caucasus*. Jerusalem: Yad Vashem, 2016. P. 255–308.

5. Mikhail Kizilov. *The Sons of Scripture. The Karaites in Poland and Lithuania in the Twentieth Century*. Warsaw, 2015.

6. Per A. Rudling. *The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths*. The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies. Number 2107, November 2011. 70 p.

7. Tanja Penter. *Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators* // *Slavic Review*. 2005. Vol. 64. No. 4. P. 782–790.

8. Yuri Radchenko. *The Biography of the OUN(m) Activist Oleksa Babii in the Light of his “Memoirs on Escaping Execution” (1942)* // *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. 2020. Vol. 6, № 1. P. 239–279.

9. Yuri Radchenko. *Accomplices to Extermination: Municipal Government and the Holocaust in Kharkiv (1941–1942)* // *Holocaust and Genocide Studies*. 2013. Vol. 27, № 3. P. 443–463.

10. Yuri Radchenko. *The Organization of Ukrainian Nationalists (Mel'nyk Faction) and the Holocaust: The Case of Ivan Iuriiv* // *Holocaust and Genocide Studies*. 2017. Vol. 31, № 2. P. 215–239.

11. Богдан Губернский. Крымские татары Мелитополя: сохраняя традиции // <https://ru.krymr.com/a/29232733.html>
12. Інтерв'ю з Оленою Арабаджі телефоном, 20 липня 2022 р. Приватний архів автора.
13. Маркус Айкель. Способствуя проведению Холокоста: органы местного самоуправления в оккупированной немцами Центральной и Восточной Украине (1941–1944) // Голокост і сучасність. 2009. № 1. С. 9–26.
14. Мемориал жертвам Холокоста в городе Мелитополь // <https://ujew.com.ua/objects/zaporozhskaya-oblast/melitopol/memoriala-zhertvam-holokosta-g-melitopol>
15. Крылов Н. В. Караимы Мелитополя. Мелитополь, 2004.
16. Наталья Дяткова. Шесть городов учатся у Мелитополя интеркультурности // <https://ru.krymr.com/a/29232733.html>https://misto.zp.ua/article/partners/shest-gorodov-uchatsya-u-melitopolya-interkulturnosti_6473.html
17. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам. 50 губерний Европейской России // http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/census_types.php?ct=7
18. Юрій Радченко. Нові перспективи дослідження Голокосту в Україні з позиції мультикультуралізму // *The Ideology and Politics Journal*. 2022. № 2 (21). С. 89–109.
19. Юрій Радченко. Оккупация, категоризация населения и избирательность геноцида: случай караимов Харькова (1941–1943 гг.) // *Ab Imperio*. 2022. № 3. С. 131–160.
20. Юрій Щур. Життя і боротьба Іларіона Курила-Кримчака. Торонто, 2016.